

Krob, Josef

Gnoseologický obrat

In: Krob, Josef. *Z dějin ontologie*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2001, pp. 37-42

ISBN 8021026030

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/127794>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

a není dosažitelné bez ctnosti, štěstí je schopnost udělat šťastným sebe prostřednictvím štěstí druhých. Na tomto základě štěstí vykládaného jako přímý důsledek vlastností hmoty pak Holbach buduje i představu spravedlivé společnosti.

Claude Adrien Helvétius byl přesvědčen, že jednou se podaří vybudovat vědu o lidském štěstí na stejné úrovni jako byla experimentální fyzika. Jako materialista nikdy nepovolával boha k řešení vědeckých problémů, vždy byl názoru, že k vysvětlení světa stačí Newtonovy zákony. Obrací pozornost ke společenským problémům a je přesvědčen, že k jejich správnému řešení je třeba znát podstatu člověka, lidskosti a fungování lidského ducha. Podle něj je to tedy poznání „fyzikální citlivosti“, smyslu a paměti, neboť všechno v lidském bytí se odvíjí od vnímání a potřeb. Protože vše ostatní v člověku se odvíjí od těchto základních momentů, zejména zájmy a vášně, žádné učení o morálce nemůže na tomto mechanismu nic změnit. Stejně tak je třeba vzít v úvahu, že lidé jsou si, co do výstavby organismu, rovni, a že veškerá nerovnost pochází z náhod prostředí. Odtud také vycházejí jeho další úvahy o roli a možnostech vzdělávání, které se pro něj stává ústředním problémem.

Ze stejných ontologických východisek — kritika metafyziky, materialistické pojetí přírody (ovšem ne vždy zcela vyhraněné pojetí člověka) — vycházejí i gnoseologické koncepce francouzských materialistů. Hlavním představitelem sensualismu, který je samozřejmě určující doktrínou, francouzským Lockem, je Étienne Bonnot de Condillac.

Gnoseologický obrat

Když s velkým nadhledem přehlédneme z tohoto místa dějiny filosofie, mohli bychom, s jistou dávkou tolerance, mluvit o antické filosofii jako o éře ontologie (a z ní vycházející etiky) a o novověké etapě jako o rozvíjení gnoseologie. V tomto okamžiku nemá smysl vést diskusi

o tom, která z výpovědí v tomto textu dosud uvedených je více ontologická nebo patří již spíše gnoseologii. Nicméně i podle velmi hrubého dělení jsme nechali stranou naší pozornosti celou oblast anglického empirismu, který byl v mnohém inspirativní pro francouzské materialisty. Jistě by mohlo být zajímavé analyzovat Berkeleyho výrok „být je být vnímán“ nebo Lockovo rozdělení primárních a sekundárních kvalit i z hlediska ontologického, ale vztahu ontologie a gnoseologie se budeme věnovat obecněji v jiné části a zůstaneme tedy věrni tradici a ponecháme tuto oblast teorii poznání, resp. jejím dějinám.

Zvláště bychom si mohli všimnout jistého završení gnoseologické etapy ve vývoji filosofie, které je zosobněno Kantem a jeho filosofií. Jsou pro to nejméně tři důvody: Kantova nebulární hypotéza, čas a prostor chápané jako apriorní formy nazírání a antinomie v uvažování o konečnosti a nekonečnosti času, prostoru a kauzálních souvislostech.

Ve svém tzv. předkritickém období se Kant věnuje oblasti přírodních věd a formuje nebulární hypotézu vzniku Sluneční soustavy.²⁹ Podobně jako Descartes se pokouší nastínit způsob, jakým naše hvězdná soustava vznikla, využívá ale více již konstituované gravitační teorie, kterou nahrazuje Descartovy turbulence a vířivé pohyby kolem v podstatě libovolně určených center. Podle Kantovy nebulární hypotézy tak vznikla sluneční soustava z gravitačního shluku pevných částic tvořících zárodečnou mlhovinu, ze které se během její rotace oddělovaly jednotlivé planety, a postupně se tak utvořilo i centrální Slunce. Na nebulární hypotéze nebylo zajímavé pouze to, že představuje aplikaci gravitačních zákonů na téměř celý vesmír — podle tehdejších představ, ale především to, že do tohoto doposud statického vesmíru vnáší moment vývoje. Byla to myšlenka tak neobvyklá, že prostě byla zapomenuta a za padesát let po Kantovi vymýšlí stejnou

²⁹Všeobecné dějiny přírody a teorie nebes (Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels).

hypotézu S. Laplace, ale idea statického vesmíru odolala i v tomto případě a byla stále natolik silná, že se jí zpočátku podřídil i Einstein.

Descartes udělal z poznávajícího subjektu substanci (res cogitans), která se stala spolu s rozprostraněností (res extensa) zdrojem — v podstatě dodnes živých — úvah o vzájemném vztahu mysli a těla. Kant udělal z některých ontologických kategorií (čas, prostor) gnoseologickou schopnost subjektu, a i když jeho zdůvodnění nepřezilo následující století, stal se tento obrat zdrojem — v podstatě dodnes živých — úvah o možnostech pojmout v naší mysli vnější svět. Těmito dvěma akty již nemohou být nikdy ontologie a gnoseologie odděleny jasným a čistým řezem a řeč o kterékoli z těchto disciplín bude vždy podmíněna jistými předpoklady, anticipacemi z oboru té druhé.

Kant začíná výklad³⁰ tzv. vnějším smyslem, což je vlastnost naší mysli, s jejíž pomocí si představujeme předměty z okolního světa. V tomto vnějším smyslu je dán *tvar, velikost, poloha* (vzájemný poměr).

Vedle něj rozeznává ještě vnitřní smysl — nazírání mysli na sebe sama a vyjadřuje přesvědčení, že tímto způsobem, tj. zevnitř, prostor (stejně jako čas) nemůže být nazírán a ptá se tedy na povahu samotného prostoru. Jsou to a) samostatné bytosti, nebo jsou to b) určení věcí, ovšem takového druhu, že by existovaly o sobě, tedy i když by nebyly nazírány, anebo je jejich podstata pouze ve c) formě našeho nazírání, tj. patří naší subjektivní mysli?

Argumentaci a celý výklad pojmu prostoru i času rozděluje do dvou částí — *metafyzického a transcendentálního výkladu pojmu*.

V první části výkladu Kant uvádí několik bodů, z kterých je patrné jeho přesvědčení v jedinečnosti zobrazení prostoru pomocí eukleidovské geometrie.

1. Prostor není empirický pojem. Není odvozen z vnější zkušenosti. Aby totiž bylo možné, argumentuje Kant, vztahovat některé

³⁰Kritika čistého rozmyslu, Praha 1930.

pocity mimo sebe, stejně jako myslet různé předměty vedle sebe, musíme již mít hotovou představu prostoru jako podklad, a to již před tímto pocitem. Představa prostoru nemůže tak být vzata ze zkušenosti, neboť je jejím předpokladem.

2. Prostor je nutná představa a priori. Představa prostoru předchází takto všem názorům a není možné nemyslet prostor, ale je možné myslet prostor, který neobsahuje žádné věci. Prostor je podmínkou věcí a je apriorní představou, která je základem vnějších jevů.

3. Prostor není diskursivní, tj. obecný pojem o vztazích věcí vůbec, ale čistý názor. Je možné myslet pouze jeden prostor nebo jeho části, nikoli různé rozdílné prostory. Tento jeden prostor je také jednotný a vzhledem ke všem ostatním pojmům, které z něj vyplývají, je apriorní, neempirický. Geometrická tvrzení se tak neodvozují z obecných pojmů geometrických tvarů, ale z apriorního názoru.

4. Prostor si podle Kanta představujeme jako nekonečnou veličinu, protože všechny části prostoru jsou najednou.

V transcendentálním výkladu pojmu prostoru jde o vysvětlení pojmu jako principu, který odůvodňuje možnost jiných syntetických soudů a priori. Kant dokumentuje na geometrii (samozřejmě tehdy jediné existující eukleidovské geometrii), že představa o prostoru musí být původně názorem, nikoli pojmem. Geometrie je pak věda, která určuje vlastnosti prostoru synteticky, ale i apriorně. A protože z pojmu nelze vyvodit žádné další věty, které jdou za pojem, ale geometrie vyvozuje, musí být tento názor již před jakoukoli zkušeností, musí být čistý, neempirický. Geometrické věty jsou pro Kanta apodiktické, tedy spojeny s nutností, a takové věty nemohou být závislé na zkušenosti či z ní být vyvozeny. Prostor je formální schopnost vnějšího názoru vnímat předměty a poskytovat rozumu bezprostřední představu o nich. Jedině tak je geometrie pochopitelná jako syntetické a priori.

Závěry, které z uvedeného Kant odvozuje, lze shrnout do následujících bodů: a) Prostor není vlastností věcí o sobě ani nevyjadřuje jejich

vzájemný poměr. b) Prostor je forma všech jevů, vnějších smyslů, subjektivní podmínka smyslovosti, která je před všemi skutečnými vjemy jako čistý názor — a priori.

Řeč o prostoru a rozprostraněnosti má tak smysl jen z hlediska lidského, prostor se spojuje s věcmi jenom pokud se nám tyto věci jeví. Prostor je reálný (objektivně platný) vzhledem ke všem vnějším předmětům (tedy pojímaným vnějším smyslem) a současně ideální vzhledem k věcem, chápaným jako věci o sobě. Empirická realita prostoru platí vzhledem ke vší možné vnější zkušenosti, transcendentální idealita pak jako podklad všech věcí o sobě. Identickým způsobem postupuje Kant i v případě času.

Stejně je strukturován výklad pojmu čas. V části metafyzické Kant opět opakuje argumenty, které jsou již jen obdobou z pasáží o prostoru:

1. Čas není empirický pojem abstrahovaný ze zkušenosti. Jenom v případě, že předpokládáme představu času, je možné hovořit o tom, že něco je najednou či v různých okamžicích.

2. Čas je nutná představa jako základ všech názorů. Čas je dán a priori a jako obecná podmínka nemůže být odstraněn.

3. Z a priori času vyplývá i možnost apodiktických závěrů o čase: je jednorozměrný, nelze vyvodit ze zkušenosti, je to pravidlo, podle kterého je zkušenost vůbec možná.

4. Čas není diskursivní, tj. obecný pojem, ale čistá forma smyslového názoru.

5. Nekonečnost času — všechny různé časy jsou jen omezenými částmi jednoho jediného základního času.

Transcendentální výklad pojmu času redukuje v podstatě na bod 3, pouze k němu dodává, že pojem změny a pohybu je možný jen skrze představu času. Nemít předem tuto vnitřní představu byla by změna nepochopitelná a jevila by se kontradiktoricky jako spojení dvou protikladných predikátů — předmět by na určitém místě trval a netrval.

A tak samozřejmě i závěry jsou v podstatě stejné. a) Čas není nic samo o sobě existujícího ani objektivní vlastností věcí. Nemůže existovat ve skutečnosti před předměty, neboť je poznáván syntetickými soudy a priori, a to jen proto, že je subjektivní podmínkou všech názorů — a priori. b) Čas je forma vnitřního smyslu — nazírání sebe sama a svého vnitřního stavu. Čas určuje poměry představ v našem vnitřním stavu. Vnitřní názor nemá tvar a tuto nepřítomnost nahrazujeme analogiemi — přímkou časového sledu. c) Čas je formální podmínka a priori všech jevů.

Čas platí objektivně pouze o jevech, tedy o tom, co již přijímáme našimi smysly, abstrahujeme-li od smyslovosti, jeho objektivita končí a zůstává jako subjektivní podmínka našeho nazírání.

Čas je tedy empirická realita, tj. je objektivně platný, pokud jde o předměty, které mohou být dány našim smyslům. Nazírání je vždy jen smyslové, tzn. že se nemůžeme setkat s předmětem, který by nebyl určen časově. Nemá však absolutní realitu, ale po abstrakci od smyslových dat zůstává čas jako transcendentální idealita.

Antinomie nijak dál nerozvíjejí pojmy prostoru a času, ale ukazují na nerozhodnutelnost otázky prostorové a časové konečnosti a nekonečnosti. Kant paralelně konstruuje argumenty pro obě možnosti a ukazuje, že není možné vynést rozhodující soud ve prospěch žádné z těchto variant. Nepřináší k problematice žádné nové věcné argumenty (což ostatně nelze v této době ani očekávat), opakuje to, co již v této souvislosti bylo v dějinách řečeno.

Konec velkých systémů jednoho muže

Už i na Hegelově systému je vidět, že zachytit v teoretické reflexi celý svět, jeho vývoj včetně nejnovějších poznatků se stává úkolem, který není zvládnutelný jedincem. Rozvoj přírodních věd, praktické úspěchy novověké vědy, technická řešení zásadně ovlivňující charakter společnosti vytvářejí zcela novou oblast, která se rychle rozvíjí